

RECENSIONS

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari del monestir de Sant Martí del Canigó (segles X-XI)*, revisat i prologat per Aymat CATAFAU i amb un epíleg de Narcís GAROLERA (Estudis Històrics. Diplomatari 13), Vic 2023, 334 p.

Ramon ORDEIG I MATA, *Diplomatari del monestir de Sant Martí del Canigó (segle XII)*, revisat i prologat per Aymat CATAFAU i amb un epíleg de Lourdes DE SAN JOSÉ, Vic 2023, 294 p.

En el n. anterior (cf. «ATCA», 34 [2022], 457-468), vam tenir ocasió de ponderar els condicionaments del treball d'editor de documents de Ramon Ordeig, la continuïtat estricta del seu treball en relació amb els treballs de vigatans —i no solament vigatans— il·lustres predecessors seus, i la seva ambició de dotar Catalunya d'un corpus de cartorals i diplomataris de l'alta edat mitjana catalana que contribuïssin eficaçment al programa que s'havia proposat de dur a terme en aquest aspecte l'IEC naixent. Al llindar d'aquesta recensió, constatem que l'ambició perdura i fructifica de nou. Després del *Diplomatari* del monestir de Ripoll, del *Cartulari* de Cuixà i del *Diplomatari de Bernat I de Besalú i Guifre II de Cerdanya*, apareix ara un altre *Diplomatari* en dos volums, que recullen la documentació dels segles IX-XII de Sant Martí de Canigó.

Incendiat l'axiu del monestir de Ripoll el 1835, Ordeig hagué d'aplegar documentació dispersa, diplomes i notícies percaçats ací i allà per al seu *Diplomatari* ripollès; per a Cuixà fou possible assajar la reconstrucció del seu cartoral major gràcies al ms. 117 de la col·lecció Baluze de la BnF, gràcies també al *Recueil* de Fossà i a les indagacions de Bernat Alart als arxius perpinyanesos. Per desgràcia, l'inventari de l'axiu cuixanenc redactat el 1586 pel visitador Jaume d'Agullana, canonge gironí, s'ha perdut. En canvi, l'investigador de l'axiu de Sant Martí del Canigó té més sort: l'inventari fet el mateix any pel mateix canonge Agullana dels documents de Sant Martí s'ha conservat als ADPO; encara que no sigui l'original de l'inventari, n'és una còpia del 1785. En presència ja dels sis volums que Ordeig ha editat sobre els tres grans monestirs pirinencs catalans i del volum de documents referents als dos comtes també pirinencs, germans del bisbe i abat Oliba, és just recalcar el mèrit de l'esforç científic exigít per a coronar una obra de tanta ambició.

En el primer volum dedicat a Sant Martí del Canigó, que conté els documents dels segles X-XI, Ordeig obre la introducció esbrinant com era l'axiu del monestir abans de la secularització, fent servir l'inventari d'Agullana, les dades posteriors sobre l'axiu que es poden extreure de Pujades, de Guillem Costa, de Baluze, dels benedictins francesos Durand i Martène; després Ordeig descriu l'itinerari —el calvari— de l'axiu canigonenc fins que fou integrat als ADPO, amb les pèrdues seques de rigor: documents que foren cremats, venuts o dispersats. Finalment el que se'n salvà fou traslladat a la Biblioteca Municipal de Perpinyà, i d'allí als ADPO l'any 1861, on Alart, Brutails i Palustre van treballar i inventariar el fons. S'ha conservat un cartoral antic de només vuit folis amb documentació comtal i papal de prestigi. El lector apreciarà pel seu compte l'explicació detallada que dona Ordeig de l'*iter* d'aquesta peça excepcional abans de trobar el seu assentament definitiu als ADPO. El document és curt, si es vol, però cap dels altres monestirs estudiats per Ordeig no pot fer gala de

cartoral conservat, ni gran ni petit, i per això Ordeig subratlla la seva transcendència. En la perspectiva dels naufragis documentals que han afectat els monestirs pirinencs, el petit cartoral de Sant Martí és un supervivent i un testimoni de primer ordre sobre la manera d'organitzar i conservar la documentació dels monestirs catalans antics i de com les tempestes de la història els han maltractats i destruïts.

A més a més del cartoral, a l'arxiu de Sant Martí hi havia rotlles amb còpies de documents. Així ho va fer constar el monjo de Cuixà, Guillem Costa, quan els recopiava en volums que ara formen part de la col·lecció Baluze. Entre aquestes còpies hi figura la del rotlle mortuori del comte Guifré, una altra peça excepcional, estudiada i editada, amb altres rotlles mortuoris, per L. Delisle (1866), J. Stiennon (1964) i Eduard Junyent-Anscari Mundó (1992).

Després de les notícies sobre l'arxiu, Ordeig presenta la problemàtica del *Chronicon breve monasterii Canigonensis* i dels abaciologis, sempre des del punt de vista crític, amb llurs edicions, no sense esmentar el treball que hi ha dedicat recentment Stefano M. Cingolani; després ve l'elenc de les publicacions de documents canigonencs aparegudes entre el 1627 i el 2014.

Tota aquesta part forma un bloc que Ordeig intitula «preliminar». Després hi ha un segon bloc més específic, dedicat a l'estudi de la documentació dels segles X-XI: on són els originals, les còpies, i els registos dels erudits; els manuscrits que la transmeten, els llibres impresos que la divulguen, sempre en quantitats discretes, i els pocs esments esporàdics del monestir en documents d'altres arxius que hi fan referència com a indret geogràfic, com a llegatari d'un testament o perquè contenen la subscripció de l'abat de torn. També dona raó de l'exclusió del seu recull d'un precepte reial del 843, conservat en còpia a l'arxiu canigonenc, sense cap relació amb el cenobi.

Presentada en bloc la documentació del període, Ordeig esbrina els precedents, la fundació del monestir i la personalitat dels comtes fundadors, l'encíclica i el rotlle mortuori, detallant els 101 llocs per on el rotlle viatja i va creixent. Apartats especials són dedicats a la consagració de l'església i a les donacions que rebé amb aquest motiu, a les relíquies, als abats del segle XI, a la comunitat monàstica en la mesura que va traient el cap en els documents, a les vuit esglésies que van dependre del monestir, i a l'episodi de la submissió de Sant Martí al monestir de Serrateix. Per acabar, hi ha una referència detallada a la formació i augment del patrimoni monacal (donacions, compres, permutes), amb una presència preponderant de la casa comtal de Cerdanya, que considerava el monestir com un patrimoni propi; i no falta la llista dels monjos escrivans dels documents originals o còpies (no dels registos) redactats en el monestir.

Tal com havia fet per als tres volums del *Diplomatari* de Ripoll, el segon volum, consagrat a la documentació de Sant Martí del segle XII, escandalla els mateixos temes del volum anterior, circumscrits ara al segle XII: estat de la documentació, cronicó i abaciologis, originals, còpies i registos, manuscrits, impressions, documents d'altres arxius, documents exclosos, un fals, etc. Tanmateix, Ordeig dedica un paràgraf a deixar constància dels manuscrits més antics —dels segles XII i XIII— que contenen documentació canigonenca, de la documentació conservada en còpies modernes i d'un possible rotlle de la confraria de Sant Martí que se sap que era al cenobi i que per dissort s'ha perdut. Un capítol sencer és consagrat a la manera d'adaptar els antropònims llatins dels documents al català en els registos de la documentació canigonenca i a la distinció entre cognoms, sobrenoms i noms d'oficis. Ordeig declara que no segueix les normes elaborades i aplicades a la *Catalunya carolíngia* per Mundó, entre 1999 i 2003, i en canvi adopta la normativa exposada pel cèlebre report de Robert-

Henri Bautier a la Comission Internationale de Diplomatie reunida a Barcelona el 1974 i després adoptada pel Ve Congrés Internacional de Diplomatie celebrat a París el setembre del 1977. Com que la casuística dels antropònims i dels topònims és densa, Ordeig il·lustra les conseqüències de la seva opció en tres pàgines dedicades a fornir exemples convincents. Venen després les pàgines dedicades a l'estudi de la primera etapa històrica del monestir: els abats del període i llur acció, la comunitat de monjos i donats, els edificis del monestir, la litúrgia monacal, el patronatge reial i comtal, la creixença del patrimoni —els seus administradors i la confirmació papal d'Alexandre III de 1163—, la submissió a l'abadia de la Grassa a partir de 1114, quan el monestir decau; i finalment el nom dels escrivans quan l'han consignat en els pergamins. Ordeig encara hi afegeix dos apèndixs: un sobre la llegenda que reporta Tomic entorn de la desfeta dels sarraïns a la muntanya i la fundació de Sant Martí, i un altre sobre les fonts d'on va treure Verdguer la informació històrica que maneja en el seu poema *Canigó*.

Com es pot veure, som, *mutatis mutandis*, davant el mateix *modus operandi* patentat per Ordeig en els cinc darrers volums anteriors de la col·lecció «Estudis Històrics» que ell mateix dirigeix i edita. No tenim cap fonament per pensar que l'il·lustre investigador vigatà, arribat al número 14 dels «Estudis Històrics» esmentats, decideixi ara entonar l'«exegi monumentum», encara que sigui en veu baixa. Ordeig pot seguir sorprenent l'estudiós català amb els seus treballs, i tant de bo ho faci, sigui dit això sense el més mínim dret d'exigir-li-ho.

Faltaria ara dir alguna cosa sobre la qualitat de la documentació publicada. No en referència als aspectes tècnics, avantatjadament assegurats, sinó pensant en el joc que pot donar en el conreu de la història la documentació d'un monestir pirinenc més aviat modest. Aquesta feina, la més agradable d'una recensió, ja és incorporada al dos volums en les dues «Préfaces» que hi ha inserit Aymat Catafau. Catafau, cal recordar-ho?, ja havia obert el volum de Cuixà amb una «préface» que vam qualificar com la primera recensió de l'obra. Aquesta vegada la «préface» és doble, i no perquè sí.

En la del primer volum Catafau recorda que l'edició de fonts documentals només és útil si és impecable, si els resultats esdevenen una obra —sempre humana— de referència indiscutible. I el *Diplomatari* de Sant Martí ho és: «L'archiviste qu'est Ramon Ordeig ne laisse passer aucun doute, aucun détail, aucune approximation sur une identification de personnage, de lieu ou de date» (p. 13). La documentació és ben editada i controlada, amb un domini real de les tècniques requerides.

Aquest domini es manifesta en la perícia que demostra Ordeig quan fa el punt de tots els aspectes importants i debatuts sobre la història del cenobi i en precisa alguns que li són cars: la successió abacial, la formació i les ensopegades de l'arxiu canigonenc, els documents originals salvats, els inèdits, etc.

Catafau assenyala algunes «pistes de recherche» que s'ofereixen a l'historiador dels Comtats que s'endinsi en el diplomatarí santmartinenc: dades documentals sobre el poblament del Conflent i la Cerdanya en el moment de constituir-se la xarxa de pobles, parròquies i senyories, amb el control dels recursos; a voltes la precisió dels límits i afrontacions enumerades en els documents permet reconstruir l'estructura d'un territori: terres i cultius dels llocs termenats, amb els emprius compartits entre llocs veïns diferents, amb la possibilitat d'obtenir una cartografia que fa evident la complexitat de les relacions socials en un territori dominat per senyories plurals on, a més a més, radiquen espais d'ús col·lectiu, els emprius al·ludits. El que s'esdevé en el mapa del territori, es repeteix en el marc històric: la combinació de dades documentals

—sobretot donacions— diverses permet identificar grups familiars i socials que participen en dinàmiques solidàries, i engeguen actuacions que enforteixen aquells grups. Les dades, obtingudes ara gràcies a uns índexs exhaustius, permeten de construir la història específica dels Comtats sobre bases sòlides. És obvi que aquestes bases rebran reforços i ampliaran considerablement el seu ventall de possibilitats a mesura que s'exhumin els documents d'altres institucions que encara no han estat treballades: Santa Maria d'Arles, Sant Genís de Fontanes, Sant Pere de Roda, Elna, la documentació completa del període comtal rossellonès, etc.

Ara és el moment de dir que la primera pàgina del primer volum del *Diplomatari* porta impresa l'elegia amb la qual es tanca el poema *Canigó* de Mn. Cinto Verdaguer, *Els dos campanars*. I la primera pàgina del segon volum s'obre amb la lletra que el bisbe d'Elna-Perpinyà, Juli Carsalade du Pont, va escriure el 1903 als catalans del Principat convidant-los a participar en l'obra de restauració del monestir i església de Sant Martí del Canigó, el i la qual, deia el bisbe, «no es tan sols dels rossellonesos sinó que es de tots los bons fills de Catalunya, que poden reivindicar-la com a herència dels avis». I en el mateix segon volum, després de l'índex de noms, hi ha un epíleg de Narcís Garolera sobre el poema verdaguerià, on és fixada la seva gènesi, la seva significació, el seu pes ideològic i estètic i el seu *iter* editorial errant, fins a la inclusió ja definitiva al final del poema *Canigó* a partir de l'edició de Perpinyà de 1889, on el poema final és dedicat significativament a Juli Carsalade du Pont. Catafau comença la «préface» del segon volum referint-se al poema de Verdaguer i a la lletra del bisbe Carsalade. Del primer estampa que «au Canigou et en son abbaye se fixe l'histoire mythique des catalans». A propòsit de la lletra del bisbe Carsalade du Pont, i de la seva obra de reconstrucció, entre altres coses, diu: «Au mythe il faut un support. La montagne en est un, le monastère en est un autre» (p. 11). I segueix: «... et voici que le troisième édifice de cette reconquête de Saint-Martin du Canigou, l'édition des actes de l'abbaye médiévale, atteint son deuxième étage avec ce nouveau tome». La idea de posar en relació, formant un trio, Verdaguer, Carsalade i Ordeig està bé, perquè recorda el nom dels protagonistes de tres fets que marquen època: el poeta amb el seu poema, el re-constructor del monument, l'historiador amb la seva obra de referència. El trio, còctail ben variat, forma una línia contínua, de sentit ascendent, perquè els fets són reals, ben connectats i travats internament, amb pes i incidència, oberts a futurs. No és tan freqüent com això trobar monuments medievals —reconstruïts o no— que disposin de bons llibres que els historien i d'obres literàries que s'hi refereixin. N'hi ha, indubtablement. Només cal pensar en les novel·les inspirades en tal o tal altra catedral famosa. Montserrat a part, Sant Martí del Canigó ocuparia un lloc alt, potser únic a la Catalunya dels nostres dies, en un hipotetitzat concurs que volgués adunar bellesa literària, sorpresa arquitectònica, ciència històrica i àdhuc estupor religiós, perquè la situació física del cenobi, a mil metres d'altitud, posat sobre un cingle paorós que una paret de roca cega, dreta i nua tanca sense compliments, dona una certa idea del que hi buscaven els monjos —i el comte fundador— en deixar el món.

Pintat, doncs, el frontispici de la segona «préface» amb el trio Verdaguer-Carsalade-Ordeig, Catafau se sorprèn de la vida movimentada del cenobi canigonenc, tal com la delata la documentació del segle XII: dificultats, rivalitats, conflictes entre abats i monjos, decadència religiosa general portaran el comte de Cerdanya, Bernat Guillem, a subjectar Sant Martí a l'abadia de la Grassa, situació que durarà fins al 1159. Aleshores Ripoll imposa un dels seus monjos com abat de Sant Martí, mesura aprovada al capdavant pel papa, perquè corre la brama que la Grassa expolia Sant Martí; el nou

abat se situarà a l'òrbita de l'abadia de Sant Víctor de Marsella, amo tant potent com la Grassa... i més llunyà. L'abadiat de Pere de Tellet, que dura 37 anys (1172-1209), representa una etapa de reconstrucció material i espiritual: obté confirmació i restitució dels bens usurpats, fortifica Marquixanes i institueix al monestir la confraria laica del sant titular (1195).

La notícia d'aquesta fundació es conserva en un pergami, avui guardat a la Bibliothèque de l'École des Beaux-Arts, de París, sobre el qual s'ha discutit si era el primer foli d'un cartoral. L'estudi a la menuda d'aquest element ha portat Ordeig a concloure que no és un foli de cartoral, ans es tracta del document original de la fundació de la confraria, treballat en forma de cartell, «comparable als cartells pasquals» vigatans «coneguts des del segle XIV» (p. 253). I ara mateix acabem d'entrar en l'epíleg que clou el volum segon del *Diplomatari*, una digressió esplèndida sobre les romanalles artístiques de Sant Martí del Canigó a càrrec de la doctora Lourdes de San José. En el títol d'aquest treball l'autora anuncia el seu propòsit d'estudiar «la miniatura i el brodat de Sant Martí del Canigó», però abans d'entrar en matèria presenta la llista d'alguns elements artístics del territori nord-català que es poden posar en relació amb el pergami de la confraria, coneguts per la bibliografia històrica: un retaule de fusta de segle XI que hi havia a la capella de sant Galdric del monestir, transportat el 1782 a l'església de Sant Joan de Perpinyà; el frontal de fusta de Sant Genís de Fontanes, amb la signatura del seu autor, «magister Alexander», desaparegut el segle XIX; i el frontal de Ribesaltes, actualment a la Fundació Abbeig (Riggisberg, Suïssa). Amb el rerefons d'aquestes obres —i el coneixement molt indirecte de la segona, perquè és purament historiogràfic— la doctora Sant José emprèn l'estudi detallat de la miniatura del pergami de la confraria, miniatura de mitja pàgina. Els coneixements de la doctora San José li permeten fer comparacions contrastades entre aquesta miniatura i el baldaquí de Tost o els frontals de Baltarga, Orellà i Ribesaltes, una pintura mural de Sant Esteve d'Andorra, la bíblia de Sant Pere de Roda, el Sacramentari de Marmoutier usat a Autun, el calze de Sant Salvador de la Vedella, els encensers de Gréixer i de Pampe, i encara d'altres obres artístiques. La presència de tres dones entre els personatges de la miniatura planteja la qüestió de si son «dones devotes» —*Deo votae*—, integrades a la confraria, o si es trata de la representació de les tres Maries, relacionades amb el culte del Sant Sepulcre, en l'ambient efervescent de la primera croada. Com sigui, la miniatura obre una escaleta a l'espiritualitat del moment tal com és impulsada des del cenobi per un abat reformista, qui sap si tocat pels aires renovadors del Císter.

Pel que fa al brodat de Sant Martí, dit de la comtessa Guisla, la doctora San José es limita a recordar les poques referències dels historiadors que s'hi han interessat, cap d'elles conclouent, perquè uns fragments del brodat són a Sant Martí del Caigó i uns altres al Museu de les Termes de Cluny, de París, i això ha fet impossible fins ara un estudi exhaustiu de la peça. Més enllà de considerar que provenen d'unes tovalles d'altar, no és possible fer consideracions fonamentades ni tan sols entorn de llur datació.

Per acabar, voldríem tocar un punt que podria ésser objectat a l'obra d'Ordeig. Ni el poema de mn. Cinto —amb l'epíleg decisiu de Garolera—, ni l'obra reconstructora del bisbe Carsalade, ni els estudis d'objectes artístics de la doctora Sant José no tenen res a veure directament amb l'edició del *Diplomatari* canigonenc ordegià. Es formaria així un objecció metodològica contra la unitat d'aquesta obra d'erudició.

En canvi, nosaltres veiem en la inclusió d'aquests elements externs al costat del recull documental la manifestació d'una intencionalitat que insereix el *Diplomatari* de manera afortunada en la seva tradició genuïna. El primer volum del *Diplomatari* Ordeig

el dedica «en homenatge a Jacint Verdaguer i Santaló». El segon el dedica «en homenatge a Juli Carsalade du Pont». Vet-aquí uns senyals. És ben cert que els diplomataris s'editen per a facilitar el treball historiogràfic, però no deixaria d'ésser abusiú limitar-los a una funció exclusivament erudita. Ordeig obvia aquest perill lligant el seu treball —dedicant-lo— a dues figures catalanes rellevants del final del segle XIX i principis del XX. Vistes les coses amb objectivitat i des d'una perspectiva històrica intencionada, potser caldria plantejar-se el problema de la unitat metodològica del *Diplomatari* ordeigà girant la pregunta: Es pot estudiar i documentar Sant Martí del Canigó deixant al marge Verdaguer i Juli Calsalade? En tot cas, ho podria fer un erudit català? Ens inclinem a creure que no, i pensem que Ordeig ha donat un bon exemple de com cal procedir en la matèria: amb delicadesa i sobrietat, mostra la seva idea inescamotejable: oferir un *Diplomatari* viu dins una tradició viva.

D'altra banda, en la perspectiva de les edicions digitals, de les macroplataformes documentals i de l'aplicació de les tècniques que pot furnir la IA a l'estudi dels documents, té un gran sentit cridar l'atenció sobre aquells elements salvats de la destrucció i de l'oblit que poden projectar una o altra llum sobre el panorama històric que els documents ajuden a conèixer, sense que mai no l'acabin d'explicar del tot. Pel que fa al poema de Verdaguer, *Los dos campanars*, i a l'esment de l'obra de govern de la diòcesi de Catalunya-Nord empresa pel bisbe Carsalade du Pont, són dos elements de pes en un país que ha anat, si es vol i no pas sense dolor, de la literatura —la poesia i la prosa, oh Renaixença!— a la realitat política pura i simple on ara es troba. Els complements informatius amb els quals la doctora San José ha enriquit el *Diplomatari* eixamplen les possibilitats de comprensió d'aspectes de la vida real de Sant Martí, que els documents, ben sovint, només deixen entreveure de forma esquemàtica. És per això que no dubtem que l'escorcoll sistemàtic dels arxius catalans i l'estudi a la menuda de les obres d'art conservades als museus i col·leccions particulars no parará d'afegir mes i més testimonis informatius a cada capítol de la nostra tradició. Pel que fa a la inclusió del poema verdaguerià al principi del primer volum i de l'estudi del poema fet per Garolera al final del segle XX, més val que els erudits catalans d'avui i els que es van formant per a demà s'hi pensin bé. Tota l'obra d'Ordeig —i naturalment l'obra de la major part d'erudits catalans de la seva generació— il·lustra l'esforç de recuperació d'un moviment que s'havia planificat al principi del segle XX i s'hauria d'haver implementat no al final del segle XX i els primers decennis del segle XXI, sinó abans, al principi i durant aquell segle XX incipient que va veure el naixement de les més grans esperances per Catalunya, quan l'IEC es veia en cor de programar tota la feina que aleshores va començar i que s'ha hagut de rependre després de quaranta anys de despotisme intel·lectual salvatge, ignar i violent. És sobre aquest teló de fons que ens hem permès de refermar la conjunció Verdaguer-Carsalade insinuada per Ordeig, i tan oportunament tematitzada per Catafau, per subratllar-ne la força latent. És una força que no depèn de contingències, una força certament lligada a circumstàncies diverses, però persistent com una llei geològica. Als erudits d'avui i de demà, davant la trajectòria de Ramon Ordeig i de les trajectòries que l'acompanyen, pertoca de posicionar-se correctament a l'esguard d'aquesta força, com ho fan Lourdes de San José, Narcís Garolera, Aymat Catafau. És una manera, en tot cas, d'anar cauteritzant el mal operat contra els catalans del Principat durant quaranta anys d'obstrucció i destrucció intel·lectual i moral.

Jaume de PUIG OLIVER
Institut d'Estudis Catalans